

**ФИЗИКАЛЫҚ,
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК
ГЕОГРАФИЯ**

**ФИЗИЧЕСКАЯ,
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И
СОЦИАЛЬНАЯ
ГЕОГРАФИЯ**

**PHYSICAL,
ECONOMIC
AND SOCIAL
GEOGRAPHY**

ӘОЖ 314.182

Г.Н. Нүсіпова, А.М. Калимурзина*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: kaisl23@mail.ru

**Адам дамуының демографиялық аспектілері
(Орталық Азия елдері мысалында)**

Орталық Азия аймағы үлкен адамзат ресурстары әлеуетін қамтиды, алайда кейбір елдердің бір-бірінен жер аумағы, халық саны, адам әлеуетінің дамуы, кедейлік деңгейі және т.б. көрсеткіштері бойынша айырмашылығы бар. Бұл мақалада Орталық Азия елдеріндегі адамзат ресурстарының жағдайы қарастырылады.

Мақалада Орталық Азия елдерінің адам әлеуеті дамуының индексі бойынша елдердің халықаралық рейтингіндегі орны қарастырылады. Мұнда адам әлеуеті дамуының деңгейін және оны қалыптастырушы компоненттерді айқындатын көрсеткіштер берілген. Сонымен қатар, бұл компоненттерді басқарудағы Орталық Азия мемлекеттерінің рөлі көрсетілген.

Орталық Азия аймағындағы теңсіздік пен кедейлік көрсеткіштері және олардың өмір сүру сапасының көрсеткіштерін қалыптастырудағы рөліне талдау жасалады.

Мақаланы жазу барысында статистикалық, картографиялық, аймақтық, т.б әдістер қолданылды.

Орталық Азия елдеріндегі адам дамуы деңгейіне жасалған талдау нәтижесі бойынша, Қазақстан Республикасы аймақтағы адам әлеуетінің дамуы бойынша алдыңғы орында, бірақ экологиялық мәселелер елдің алдағы даму мүмкіндіктерін шектеп отыр.

Түйін сөздер: Орталық Азия, халықтың демографиялық сипаттамасы, адам әлеуеті дамуының индексі, өмір сүру сапасы.

G.N. Nyussupova, A.M. Kalimurzina

Demographic aspects of human development (On Central Asia countries example)

The Central Asian region has a great potential of human resources but individual countries sharply differ from each other by indicators such as the size of territory, population, human development, poverty etc.

The article considers the Central Asia countries situation in the international ranking of countries by Human Development Index. Indicators showing the level of human development its constituent components and the managing role of the Central Asian countries to these components presented.

Indicators of poverty and inequality in the Central Asian region and their role in shaping the quality of life indicators analyzed.

During writing an article following methods were used: statistical, cartographic, regional and other methods.

Based on the analysis of human development in Central Asian Republic of Kazakhstan is a leader in human development in the region, but environmental problems limit the possibilities for further development of the country.

Despite the positive dynamics of human development index growth in Central Asian region, countries continue to be dependent on fossil fuels, inefficient use of energy resources, there is a high level of air pollution. Human development progress that occurred over the past decade in the studied countries can not be continued without major decisive steps to reduce environmental risks.

Key words: demographic characteristics of the population, Central Asia, human development index, quality of life.

Г.Н. Нюсупова, А.М. Калимурзина
**Демографические аспекты человеческого развития
 (на примере стран Центральной Азии)**

Регион Центральной Азии располагает большим потенциалом человеческих ресурсов, однако, отдельные страны резко отличаются друг от друга по таким показателям, как размеры территории, численность населения, развитие человеческого потенциала, уровень бедности и др. Настоящая статья рассматривает состояние человеческих ресурсов стран Центральной Азии.

В статье рассматривается положение стран Центральной Азии в международном рейтинге стран по индексу развития человеческого потенциала. Представлены показатели, отображающие уровень развития человеческого потенциала и образующих его компонентов, представлена роль центральноазиатских государств в управлении этими компонентами.

Проанализированы показатели бедности и неравенства в центральноазиатском регионе и их роль в формировании показателей качества жизни.

При написании статьи были использованы следующие методы: статистический, картографический, региональный и др. методы.

По результатам проведенного анализа человеческого развития стран Центральной Азии Республика Казахстан является лидером развития человеческого потенциала в регионе, однако, экологические проблемы ограничивают возможности дальнейшего развития страны.

Ключевые слова: демографическая характеристика населения, Центральная Азия, индекс развития человеческого потенциала, качество жизни.

Орталық Азия елдері бірыңғай тарихи, гуманитарлық, мәдени және жаһандық тұтастығы тұрғысынан қарым-қатынасы дамыған аймақ болып табылады.

Осылай бола тұра, Орталық Азия елдері бірыңғай да емес: бірінде – кең дала, шөлейтті

жерлер, орасан зор энергетикалық қорлар болса; келесісінде – биік таулар мен көп мөлшердегі су қоры – бұлардың арасындағы бірден бір айырмашылық болып табылады. Сонымен қатар, жер көлемі, табыс деңгейі мен халық санына да байланысты өзгешіліктері бар (кесте 1).

1-кесте – Орталық Азия елдерінің 2012 жылғы аймақтық көрсеткіштері

	Халық саны (млн. адам)	Халық тығыздығы (1 км ² -ге)	Жер көлемі (мың. км ²)	ЖҰТ, ТМТ 1 адамға шаққанда (АҚШ долл.)
Қазақстан	16,8	6	2725	11070
Қырғызстан	5,6	26	200	2180
Тәжікстан	8	45	143	2040
Түркменстан	5,2	10	488	8260
Өзбекстан	29,8	61	447	3390

Орталық Азия мемлекеттері – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түркменстанда 65 миллионнан астам адам тұрады (2012 жыл). Еуразия континентінің жүрегінде орналасқан елдер табиғи және адамзат ресурстары, геосаяси, экономикалық маңыздылығы жөнінен халықаралық назарда.

Қазақстан жер көлемі жөнінен үлкен бола тұра, адам саны бойынша ең соңғы орында. Мұнда жалпы ұлттық табыс 51 пайызды құраса, оны ол мұнай қоры арқылы алып отыр.

Өзбекстанда ең жоғары халық саны, – 29,78 млн. адам, бұл аймақтың 45 пайызын алуда. Түркменстан – энергетикалық қоры көп шөлейтті жер, оның ішінде, аймақтық жалпы ұлттық табыстың 16 пайызын табиғи газ құрайды. Қырғызстан – су қорын, гидроэнергетиканы, ЖҰТ-ң 5 пайызын құрайтын біраз алтын санын санамағанда аз ғана табиғи қорға бай таулы ел болып табылады. Ал Тәжікстан болса, жер көлемі мен ресурстарына байланысты Қырғызстанға ұқсас мемлекет [1].

Жоғарыда айтылған мемлекеттердің экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштері тәуелсіздіктің бастапқы кезеңі 1991-1995 жылдары айтарлықтай төмендеді.

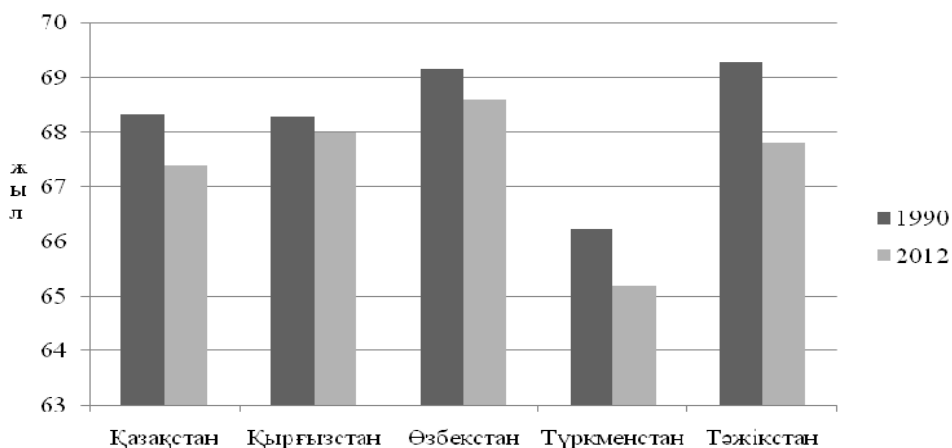
Кедейлік пен жұмыссыздықтың саны өссе, жалпы ортақ өндіріс, әлеуметтік қамсыздық пен білімге тапшылық қысқара түсті. Орталық Азия халқының саны 1990-2004 жылдар арасында өскеніменен, өсу қарқыны алдыңғы жылдарға қарағанда негізгі үш себепке байланысты төмендей бастады. Біріншісі, әсіресе, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында орын алған эмиграция. Мұның ішінде эмиграция Қазақстанда көп байқалды, ал ол болса халық санының күрт төмендеуіне әкеліп соқты. 1989 жылдың басынан бастап Қазақстаннан 20 пайыз халықты құрайтын 3 млн. адам кетсе, Тәжікстанда бұл көрсеткіш 11 пайыз, Өзбекстанда халықтың 4 пайызын құрайтын 1 млн. адам кетсе, Қырғызстаннан халықтың 7 пайызынан артық адам кеткен. Ал мұның себебін екіге бөліп қарастыруға болады: саяси және экономикалық факторлар [2].

Саяси факторларға немістер мен украиндықтар сынды бұлар тәуелсіздік алғаннан кейін Орталық Азиядан кеткен этникалық орыстар-

ды жатқызуға болады. Адамдар өздерінің тарихи туған өлкелеріне жаңа режимдегі саяси келешегін ойлап, осыған байланысты кетіп жатты. Кейбір бағаларға байланысты бүкіл этникалық орыстардың төрттен бірі Орталық Азиядан 1989 жылдан бастап кетті. Келесі санаттағы жаппай көшу экономикалық себепке байланысты 1990 жылдың ортасында бастау алды. Көптеген мигранттар тұрып жатқан жерлерінен экономикалық жағдайы жақсы Ресей және т.б. елдерге көше бастады [3].

Осы күні осындай жаппай халықтың Орта Азиядан жер ауыстыру (көшу) жағдайы жергілікті еңбек нарығының жұмыспен қамтамасыз ете алмауынан туындап отыр, ал шет елдер болса, жұмыспен қамтамасыз етудің озық үлгілерін ұсынуда.

Екінші себеп, 1992 жылдан бастап туу көрсеткіштері бүкіл Орталық Азия елдерінде 25 пайызға кеміген. Өсу құрылымы да өзгерген, бес жасқа дейінгі бала санының азаюы да көрініп отыр. Үшіншісі, мемлекеттік денсаулық сақтау жүйесінің күйреуіне байланысты және 1990 жылдан бастап бүкіл Орталық Азия елдеріндегі әлеуметтік инфрақұрылымға шығынның азаюынан өмір сүру деңгейінің кеми түсуі (1-сурет).

1-сурет – Орталық Азия елдеріндегі туылған кездегі күтілетін өмір ұзақтығы

Өмір сүру ұзақтығының индексі бойынша Өзбекстанның облыстары жоғары көрсеткішке ие, ал ең төменгі өмір сүру көрсеткіші экономикалық, табиғи-климаттық және экологиялық жағдайы нашар аймақтарға тән. Шамамен Орталық Азиядағы өмір сүру ұзақтығы 2012

жылда 65-68 жасты құрады. Түркменстанда бұл көрсеткіш ең төменгі және ол 2012 жылы 65,2 жасты құраса, Тәжікстанда 67,8 жас, Қазақстанда 67,4 жас шамасын құрайды.

Орталық Азия республикаларында өлім-жітім көрсеткіштері көбіне қан айналым, ас

қорыту жүйелерінің ауруларына, орынсыз казаларға, улану мен жарақаттарға байланысты.

Орташа өмір сүру ұзақтығының сәл төмендеуі мінез-құлық себептеріне байланысты: эмоционалдық стресстер, алкогольді ішімдік пен есірткіні шамадан тыс пайдалану. Әйелдердің орташа өмір сүру ұзақтығы ерлерге қарағанда жоғары болғанымен, денсаулығы жақсырақ болмай отыр. Бұл ана болуға дайындық дамуының жеткіліксіздігінен, тағамның созылмалы тапшылығынан және микроэлементтердің аздығынан туындауда [4].

1990 жылдардың басы индустриалдық өндірістің қысқартылуы мен еңбекақының азаюы салдарынан теңсіздік пен кедейлік бүкіл Орта Азияны шарпыды. Бұл елдерде әр түрлі деңгейдегі халық арасындағы табыс айырмашылығы, сонымен қатар, орташа табысты елдердегі кедейлік мәселесі тұр. 2009 жылы көптеген елдерде кедейлік деңгейі әлі де болса жоғары орында болды, өйткені, тұтынушылық мүмкіндігі бойынша күніне 2 долларға өмір сүретін тепе теңдік анықталды. Кедейлік деңгейінен төмен халық саны Орталық Азия елдерінде әр жылдары әртүрлі болды, алайда Тәжікстанда 2009 жылы бұл көрсеткіш 47 пайызды құрады (2-кесте).

Дүниежүзілік Банк мәлімдемесі бойынша 2010 жылы бүкіл аймақтың халық санының 1,25 АҚШ долларына және одан аз сомаға өмір сүретін халық үлесі 0,7 пайызды көрсетті. Бұл көрсеткіш Оңтүстік Азияда 31 пайызды құраса, Сахараның оңтүстігіндегі Африка елдерінде 48,5 пайызды көрсетті.

Алайда, Орталық Азия елдері үшін күніне 1,25 АҚШ долларын құрайтын кедейліктің ең төмен деңгейі күнкөріс минимумына жеткіліксіз болып отыр. Бұған басты және маңызды се-

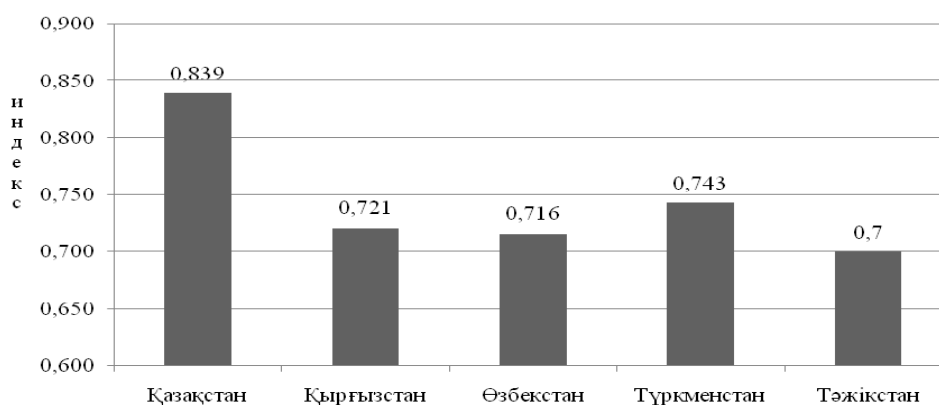
беп – суық және ұзақ айлар бойы болатын қыс мезгілі. Осы деректер бойынша, Қырғыз Республикасында күніне ең азы 5 АҚШ долларына өмір сүретін адам орташа есеппен жалпы табыстың 55 пайызын тағамға шығындайды [5]. Қолайсыз жағдайға қарамастан, Дүниежүзілік Банктің 2004 жылы өткізген жұртшылықтың пікірі Орталық Азиядағы 6000 респондент рұхын түсірмей, намысын қолдан бермепті, ал бұл болса шетелдіктерді таң қалдырып отыр [2, 51 б.]. Осыған байланысты, көпшілік адам айтарлықтай экономикалық жақсы жағдайға көшу үшін ұзақ жол жүру керек екенін айтыпты.

2012 жылы жағдай өзгерді ме? Өкінішке қарай, мұндай сұрақ Дүниежүзілік Банк тарапынан соңғы жылдары қойылмай келді, бірақ экономикалық даму мен өмір сүру деңгейінің көрсеткіші бойынша, әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, саяси ахуалдар көптен көп кездесуде. Ал респонденттердің жауабы 10 жыл өткен соң да 2004 жылғымен салыстырғанда түбегейлі өзгермесі анық.

Орталық Азия елдерінің осындай экономикалық даму деңгейіне қарамастан, мұндағы білім беру деңгейі жоғары орында (2-сурет). Аз ғана табиғи қорлары бар Қырғызстан мен Тәжікстан сынды елдер үшін, адам ресурстары маңызды мәселе болып келеді, алайда, білім алудағы қаражат пен осы саладағы келеңсіздіктер бұл артықшылықты керісінше төмендете түсуде. Осыған қоса, 1990-1997 жылдар аралығында бұл мемлекеттер үзіліссіз ғалымдардың, инженерлердің, дәрігерлердің Ресей, АҚШ, Түркия сияқты елдерге жаппай көшуіне ұшырады. Өзбекстан алғашқы төрт жыл тәуелсіздігінің ішінде жыл сайын 10 пайыз зиялы қауымынан айрылды. Жаппай

2-кесте – Орталық Азия елдеріндегі кедейлік деңгейі

	Пайызға шаққандағы күніне 2 долларға кедей халықтың өмір сүруі 2009 ж.	Кедейлік деңгейінен төмен халық саны, %
Қазақстан	1,12	8,2 (2009 ж.)
Қырғызстан	21,7	33,7 (2011 ж.)
Тәжікстан	27,7	46,7 (2009 г.)
Түркменстан	-	30 (2004 ж.)
Өзбекстан	-	26 (2008 ж.)

2-сурет – 2012 жылғы Орталық Азия елдеріндегі білім алу индексі

көшу, әсіресе, Ангрэн, Алмалық, Чирчик және Ферғана қалаларында байқалды [6].

Әр жыл сайын мемлекет арасында өмір сүру деңгейін, сауаттылығын, білім сапасын, өмір сүру ұзақтығы зерттеліп отырған елді басты адам әлеуетінің сипаттамасы ретінде салыстыру үшін АӘДИ интегралды көрсеткіш болып табылады.

Экономикалық және адам дамуы үрдісіндегі басты мәселенің бірі – Орталық Азиядағы адамның қауіпсіздігі болып табылады, өйткені, АӘДИ көрсеткіші статистикалық деректерге жеткіліксіз болып отыр. Көптеген экономика мен адами дамудың айналасындағы статистикалық мәліметтер бір-біріне сай келе бермейді. Осыған орай, Орталық Азия елдерінде аймақтық ынтымақтастық пен өзара сүйеніш, адам дамуының статистикалық деректерін

бірегейлендіру өте маңызды және ғылыми мәселе болып отыр. Осылай бола тұра, АӘДИ рейтингісі бойынша Орталық Азия елдеріне өсу серпіні тән [7].

1995 жылмен салыстырғанда 2012 жылғы мемлекеттер айырмашылығы әр жылдарда қолданған алуан түрлі әдіспен түсіндіріледі (3-кесте).

Қазақстан АӘДИ көрсеткіші жоғары деңгейлі мемлекеттер қатарына енсе, Түркменстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан орташа деңгейлі мемлекеттер қатарына енді.

АӘДИ деңгейі бойынша дүниежүзілік рейтингте «өте жоғары деңгейлі АӘДИ», «жоғары деңгейлі АӘДИ», «орташа деңгейлі АӘДИ» және «төмен деңгейлі АӘДИ» категориялары қолданылады. 2013 жылы АӘД индексі бойынша Норвегия әлемдегі ең қолайлы мемлекет бо-

3-кесте – АӘДИ және Орталық Азия елдерінің АӘДИ рейтингінде алатын орны

Мемлекет	1995 ж.		2005 ж.		2012 ж.	
	АӘДИ рейтингінде мемлекет орны	АӘДИ	АӘДИ рейтингінде мемлекет орны	АӘДИ	АӘДИ рейтингінде мемлекет орны	АӘДИ
Қазақстан	93	0,620	73	0,714	69	0,754
Қырғызстан	109	0,633	116	0,595	125	0,622
Өзбекстан	104	0,659	113	0,611	114	0,654
Түркменстан	103	0,660	109	0,654	102	0,698
Тәжікстан	118	0,532	122	0,582	125	0,622

лып саналды, ал үздік бестік қатарына Аустралия, АҚШ, Нидерланды мен Германияны жатқызды. Бұл рейтингтің ең соңғы орнын 2012 жылғы көрсеткіш бойынша АӘДИ 0,304 Нигер мемлекеті алып отыр

АӘДИ көрсеткіші адам әлеуеті дамуының жалпы қамтылуының көзі болып табылмайды, оның өзіндік кемшіліктері де бар. Мысалы, АӘДИ экологиялық, саяси және басқа да факторларды назарға алмайды. Американдық жазушы және экономист Джордж Мейсонның сөзіне сүйенсек, «іс жүзінде халқы ажалсыз, жан басына шаққандағы ЖІӨ шексіз болатын ел егер оның халқы сауатсыз және ешқашан мектепке бармаған болса АӘДИ 0,666 тең болар еді (Тәжікстан мен Оңтүстік Африкадан да төмен).

Адам әлеуеті дамуының индексі (АӘДИ) білім беру деңгейінің есебінен жоғарылату үшін елдің бүкіл халқын студент ету керек болады, ал бұл ақылға сыймайтын ой» [8].

Алайда, өмір сүру сапасының кешенді ғылыми зерттеуінде АӘДИ сөзсіз зор маңызға ие. Адам әлеуеті дамуының деңгейі ел дамуы деңгейінің көрсеткіші болып есептеледі, ол мұндағы деструкциялы немесе жасағыш факторлардың жиынтығын және өзара теңгерімін көрсетеді. АӘДИ елдердің тұрақты даму үрдісін саралауға мүмкіндік береді, бірақ өз алдына әрбір жағдайда терең сараптама мен қоғамдық трансформацияның дамуын талап етеді. Ал бұл болса ел дамуын зерттеу үшін дұрыс баға беруіне септігін тигізеді.

Әдебиеттер

1. Двадцать лет разделенного единства: экспедиционные записки / В.Л. Бабурин и др. – Смоленск: Ойкумена, 2012. – 384 с.
2. Линн Й. Доклад о человеческом развитии в Центральной Азии «В будущее без барьеров: Региональное сотрудничество в области человеческого развития и обеспечения человеческой безопасности». – М.: ЦЭФИР, 2005. – 300 с.
3. Аймагамбетова Г. Демографическая ситуация стран Центральной Азии на современном этапе // Вестник КарГУ.– 2009. – № 2. – С. 114-120.
4. Nyussupova G., Rodionova I. Demographic situation and the level of human development of the Republic of Kazakhstan: regional aspects // Bulletin of Geography. Socio-economic Series. Torun. – 2011. – №16/2011. – P. 75-87.
5. Электронный ресурс Всемирного Банка: <http://www.worldbank.org>
6. Салиев А., Янчук С. Размещение производительных сил и поляризованное развитие экономики Республики Узбекистан. – Ташкент, 2005. – 256 с.
7. Нюсупова Г.Н., Калимурзина А.М. Оценка развития человеческого потенциала Республики Казахстан и сопредельных государств // IV Международная научно-практическая конференция «География мирового хозяйства: регионализм в условиях глобализации». 24-25 октября 2013. – М.: РУДН, 2013. – С. 203-215.
8. Электронный ресурс сайта википедии: http://ru.wikipedia.org/wiki/Индекс_человеческого_развития

References

1. Dvadsat let razdelenenogo edinstva: ekspeditsionnye zapiski / V.L. Baburin i dr. – Smolensk: Oikumena, 2012. – 384 s.
2. Linn I. Doklad o chelovecheskom razviti v Tsentral'noi Azii V budushchee bez bar'erov: Regional'noe sotrudnichestvo v oblasti chelovecheskogo razvitiya i obespecheniya chelovecheskoi bezopasnosti. – M.: TSEFIR, 2005. – 300 s.
3. Aimagambetova G. Demograficheskaya situatsiya stran Tsentral'noi Azii na sovremennom etape // Vestnik KarGU. – 2009. – № 2. – S. 114-120.
4. Nyussupova G., Rodionova I. Demographic situation and the level of human development of the Republic of Kazakhstan: regional aspects // Bulletin of Geography. Socio-economic Series. Torun. – 2011. №16/2011. P. 75-87.
5. Elektronnyi resurs Vsemirnogo Banka: <http://www.worldbank.org>
6. Saliev A., Yanchuk S. Razmeshchenie proizvoditel'nyh sil i polyarizovannoe razvitie ekonomiki Respubliki Uzbekistan. – Tashkent, 2005. – 256 s.
7. Nyussupova G.N., Kalimurzina A.M. Otsenka razvitiya chelovecheskogo potentsiala Respubliki Kazakhstan i sopredel'nykh gosudarstv // IV Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Geografiya mirovogo hozyaistva: regionalizm v usloviyah globalizatsii». 24-25 oktyabrya 2013. – Moskva: RUDN, 2013. – S. 203-2015
8. Elektronnyi resurs saita vikipedii: http://ru.wikipedia.org/wiki/Indeks_chelovecheskogo_razvitija